

ЛОКАЛЬНИЙ СОЦІУМ ПІД ЛУПОЮ ІМПЕРСЬКОГО УРЯДУ: ОБЛІК ДІТЕЙ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ СЛОБІДСЬКИХ ПОЛКІВ У 1760–1770-х рр.

«Довге» вісімнадцяте століття в історії Європи — це час «просвічених» монархів і зміцнілої центральної влади, що «наглядала й карала» значно ефективніше за своїх попередників. Російська імперія в цьому сенсі — не виняток, радше, навпаки. Побудову «добре організованої поліцейської держави», започатковану Петром I на старті століття, під його завісу в загальних рисах завершила Катерина II, стираючи регіональні особливості й уніфікуючи соціальну структуру імперського соціуму. Для українських козацьких автономій (Гетьманщини, Війська Запорозького Низового, Слобідських полків) місця в імперії не лишалося. 1764 р. було ліквідовано посаду гетьмана, 1765 р. розформовано Слобідські козацькі полки, 1775 р. зруйновано Запорозьку Січ, 1783 р. припинили існування полки Гетьманщини. На українські терени було розповсюджено загальноімперський адміністративний поділ, систему місцевих органів влади й оподаткування.

У випадку Слобожанщини, впроваджувати урядову політику в життя було призначено прем'єр-майора лейб-гвардії Ізмайлівського полку Євдокима Щербініна (1728–1783). Людина честолюбна й ініціативна, він уміло маневрував, здійснюючи «непопулярні» заходи й «підсолоджуючи пігулку» економічними «реверансами» в бік слобідської старшини. Так, колишня місцева верхівка могла на власний розсуд вирішувати, продовжувати їй службу в новостворюваних гусарських полках чи вийти у відставку з підвищенням чину. Можливості кар'єрного росту відкривала й цивільна служба, до якої старшин залучали на низовому (комісарські правління) і середньому (воєводські канцелярії) рівнях. При цьому традиційні джерела прибутку старшинських господарств — винокуріння, селітроваріння, млинарство — лишалися неоподаткованими, забезпечуючи старшинам вигідніше становище порівняно з «рядовим» козацтвом, відтепер позбавленим такого права. Загалом, зі скасуванням автономії в 1764–1765 рр. слобідська еліта втратила політичну владу, однак її соціальні позиції й економічна потуга зміцніли. Остаточну крапку в перетворенні старшини на російське дворянство поставила «Жалувана грамота дворянству» 1785 р. Записані в «Родовідну дворянську книгу» представники старшинських родів могли більше не перейматися з приводу

ймовірної втрати привілейованого статусу. Процес їхньої соціальної трансформації та інтеграції завершився.

Приблизно так у загальних рисах, на нашу думку, виглядали вирішальні соціальні зрушення в Слобідській Україні в останній третині XVIII ст. Запропонована картина, звичайно, виглядає занадто схематично, однак, сподіваємося, створює необхідне тло для подальших міркувань.

Справа в тому, що важливим елементом державної політики «просвічених» володарів стало посилення облікового контролю населення, зокрема проведення періодичних переписів. У Російській імперії першу ревізію провели 1719 р. з огляду на впровадження нової «подушної» системи оподаткування¹. Друга була здійснена протягом 1743–1747 рр. У ранньомодерній Українській державі складання козацьких «компутів» і ревізування полчан було традиційним, однак на відміну від російської практики, головною обліковою одиницею вважався двір². Наймасштабніший перепис Слобідських полків було проведено урядом Анни Іонівни 1732 р. як елемент ширшої спроби їх реформувати³. Єдиний відомий перепис Війська Запорозького Низового було укладено, вочевидь, навесні 1756 р.⁴ Третя загальноросійська ревізія 1763 р. на Гетьманщину й Запорожжя, на відміну від Слобожанщини, не поширювалася⁵.

Окрім періодичних переписів податного населення, Петром I було започатковано й регулярні огляди дворянства. Усі дворянські діти мали з'являтися на такі «смотри», де визначали рівень їхньої підготовки й подальшу долю — навчання або запис солдатом до війська. Постійна служба (військова, цивільна або придворна) стала для дворян обов'язковою, а освіченість підвищувала кар'єрні можливості й робила дворянина «кориснішим» для держави. За наступників Петра I умови проходження служби було дещо пом'якшено, а маніфестом Петра III «Про вільність дворянства» від 18 лютого 1762 р. її обов'язковість було остаточно скасовано⁶. Тим не менше, служба (особливо військова) і надалі продовжувала вважатися «почесним привілеєм», доступним лише для осіб шляхетного походження⁷.

Вважаємо, що в руслі цих заходів слід розглядати й встановлення губернською владою контролю над колишніми козацькими старшинами та їхніми дітьми одразу після ліквідації автономії Слобожанщини. Перший такий перепис було проведено на межі 1765–1766 рр. Власне, це було збирання інформації про старшинських дітей (від немовлят до тих, хто досяг 15-річного віку) по всіх чотирьох провінціях (Ізюмська, Острогозька, Охтирська й Сумська) та шістьох комісарствах (Валківське, Вільшанське, Липцівське, Мерэф'янське, Салтівське, Харківське) Слобідсько-Української губернії. Наступного року було укладено відомості про всіх слобідських старшин⁸. У фонді Слобідсько-Української губернії

ської канцелярії відклалося ще кілька подібних справ кінця 1760–1770-х рр.⁹

Схожі документи виявлено й у фонді Острогозької провінційної канцелярії¹⁰. Публікуємо їх нижче. Це дві відомості про дітей старшин колишнього Острогозького козацького полку кінця 1770 р. Власне, від джерел, про які мова йшла вище, вони відрізняються метою створення: ішлося не про облік дітей як такий, а про примусове «рекрутування» їх до Харківського колегіуму. Обставини появи відомостей були наступними.

Згідно з «Інструкцією» Катерини II Євдокимові Щербініну від 6 липня 1765 р. у Харківському колегіумі, окрім основних класів (чотирьох граматичних, поетики, риторики, філософії та богослів'я), відкрили «додаткові»: французької і німецької мов, математики, географії, малювання, інженерної та артилерійської справи, геодезії¹¹. Є. Щербінін особисто опікувався пошуком викладачів іноземних мов, наголошуючи, що це мають бути люди «достойні»¹².

Однак напливу бажаючих навчатися в нових класах не спостерігалось. Тоді харківський комісар (колишній полковий осавул, котрий на той час дослужився до чину титулярного радника) Максим Горленський написав із цього приводу донесення губернаторові¹³. Він скаржився, що 1768 р. з відкриттям класів провели «смотр» дітей місцевих старшин і офіцерів, після чого малолітніх відпустили навчатися російської грамоти додому. Більшість же дітей не приїхали взагалі, нібито через хворобу «и другими разными невозможностями». Минуло два роки, а учнів все одно «явилось в классах весьма малое число». Тож він запропонував примусово направляти старшинських і офіцерських дітей віком від 5 до 15 років, які хоча б трохи вміли читати й писати, до Харківського колегіуму для навчання арифметиці, геометрії, артилерії та військовій архітектурі. Донесення лягло в основу відповідного наказу Є. Щербініна від 19 жовтня 1770 р.¹⁴

Припускаємо, що у відповідь на наказ відомості було підготовлено в усіх чотирьох провінціях Слобідсько-Української губернії й виявити ці документи лишається справою часу. Відомості ж Острогозької канцелярії цікаві під кількома кутами зору. По-перше, вони доповнюють аналогічну просопографічну й генеалогічну інформацію переліків за попередні роки. По-друге, поглиблюють наші знання про освіту в родинях української козацької верхівки. Нарешті, дозволяють (хай і з великою мірою узагальнення) зробити висновок, що місцева еліта не надто захоплено сприймала імперські нововведення другої половини XVIII ст., чинячи їм не активний опір, а прихований саботаж.

[1770 р., листопада 29]. — м. Бирюча. — Відомість про старшинських дітей Бирючанського комісарства Острогозької провінції Слобідсько-Української губернії¹⁵

[// арк. 18 зв.]. Ведомость, хто именно в нижеписанных воисковых слободах старшинские дети, коликих летъ и за какими препятствами в Харьков в училищные классы не высланы, значит подсимъ		
А именно	сколко <i>отроду</i> летъ	
В Бирючей		
Ротмистра і камисара Федора Колтунова с[ы]нъ Федоръ	6 лет и шести м[еся]цовъ	Обучаетъ азбуку и за малолетствомъ, а паче за всегдашнюю болезнию представить в Харьков невозможно.
В Ливенки		
Сотника Ивана Турченинова с[ы]нъ Степанъ	12	Оной Турчаниновъ объявилъ, что тот с[ы]нъ ево Степанъ находится во ученіи в городе Острогожске, которого представить в училищные классы скаскою обязался будущаго 771 году в генваре м[еся]це.
Сотника Алексея Сребдолского дети: Алексеи, Григорей	8 6	Оной Сребдолской объявилъ, что те дети ево обучаютъ «Букваре», а по изученіи в училищные классы представит скаскою обязался.
Умершаго ротмистра Игната Путилина с[ы]нъ Василий	10	Обучаетца росіиской грамоти и за болезнию представить не можно.
В Корочи		
Сотника Ефима Лофицкого с[ы]нъ Григорей	8	Обучаетца в доме г[ос]п[о]жи генералши Резановой у француза и началь математики на фрацускомъ диалекте, и для взятя билета от него, Лофицкого, в классы представлень будетъ.
Сотника Івана Лазарова с[ы]на Лофицкого с[ы]нъ Николай	12	Оной Лофицкой объявилъ, что тот с[ы]нъ ево находитца всегда въ болезни и за темъ везть ево в Харьков краине невозможно [// арк. 19].

Сотника Ивана Федорова с[ы]на Лофицкого с[ы]нъ Павель	8	Оной Лофицкой объявилъ, что того с[ы]на своего в Харьковъ представит от себя в скорости имеетъ.
Сотника Пушкарева* дѣти: Петръ, Матвей	10 6	Оной Пушкаревъ объявилъ, что тех детей своих Петра — за необучениемъ російской грамоте, Матвея — за малолетствомъ и несмысломъ, пока в наученіи російской грамоты хоть мало постигнуть, представить не можно.
Вахмистра Дмитрия Лофицкого дети: Семень, Петръ	8 5	Оной Лофицкой объявилъ, те дети ево обучаютъ Семень — «Часословъ», Петръ — азбуку, и за темъ, тожь за скудостію ево, представить не можетъ.
Каптенармуса Марка Золотарева с[ы]нъ Іванъ	11	Оной Золотаревъ объявилъ, что того с[ы]на своего предъставитъ в классъ в скорости имеетъ.

Ротмистръ Федор Колтуновъ¹⁶

*Центральний державний історичний архів України в м. Києві,
ф. 1807, оп. 1, спр. 1148, арк. 18 зв.–19. Оригінал.*

№ 2

[1770 р., грудня 25]. — м. Острогозьк. — Відомість про старшинських дітей Острогозької провінції Слобідсько-Української губернії¹⁷

[// арк. 33 зв.]. Ведомость, учиненная из присланных в Острогожской провинціи от камисаровъ репортовъ о состоящих в Острогожской провинціи штапъ- и оберъ-афицерскихъ і старшинскихъ детяхъ, кои в Харьковъ высланы і которыхъ за какими препятстєями [!] ¹⁸ выслать не можно, значить под симъ

Нижеписанных камисарствъ, а именно	сколко кому отроду летъ	
Острогожского		
Сотниковъ:		
Савы Рахмина: Василей, Петръ	15 14	Оные сотники показанныхъ дети своихъ намереваютъ отдать в военную службу в самой

* Мова йде про сотника Івана Пушкарева.

Василия Бабакова Григорей	15	скорости, к чему уже их ї исправляютъ.
Ївана Синелникова Їванъ	6	Обучаются по-россійски писать, за чемъ и отправить их не можно.
Ивана Сурмина Иванъ	7	
Дмитрия Синелникова Алексеи	8	Какъ онои ево с[ы]нъ здесь обучается при нарочных учителях прописанных в указе губернской канцелярії наукъ и по изученіи, когда придетъ в указной возраст, в военную службу <i>отдать</i> ѳмееть и по тому в помянутой в Харьковъ ево <i>отправить</i> не желает.
Луки Комаровского: Андрей, Михаила	15	Ко обученію показанных наук в Харьковъ <i>отправлень</i> в минувшемъ сентябре м[еся]це. Обучается россійской грамоты, за чемъ и <i>отправлять</i> ево не можно.
	8	
Прапорщика Андрея Куколевского: Иванъ, Петръ	12 9	Обучаютца при отце латынского языка и трактуютъ третью школу, называемую реторику, и когда оне ту школу въ обученіи окончать, в то время ко определенію въ училищные классы отправлены будутъ.
Бирючанского		
Ротмистра и камисара Федора Колтунова Федор	6 и шести м[еся]цовъ	Обучаетца азбуке и за малолетством, а паче за всегдашнюю болезнью, предъставить в Харьков не возможно.
Калитвянского		
Сотника ї камисара Андриана Жидкова: Степанъ, Александръ	9 8	Обучаютца при доме французского языка и арифметики, за чемъ и за недоуменіем писать в нынешнем году в училищные класы и отправитца не могутъ.
Порутчиковъ:		
Григория Пампера: Иванъ, Исаи	16 14	Поручикъ Пампер намереваетъ дети своих <i>отдат</i> в военную службу [// арк. 34].

Андрея Тевяшова: Михаила, Федор	5 2	За малолетством и что оне обучающа руссiйской грамоты в нынешнемъ году в Харьковъ отправится не могутъ.
Умершаго ротмистра Мины Сиверского Василеи	17	Состоит в Харьковѣ в училищнихъ классахъ.
Сотника Лва Сиверскаго: Иванъ, Варламъ, Степанъ	13 8 5	За недокончаниемъ руссiйской грамоты писать отправить в Харьковъ в скорости не можно.
Ильи Куколевскаго: Николаи, Михаила	13 5	
Лаврентия Пушкарева: Иванъ, Тимофеи	16 7	Оного какъ вышеуказныхъ летъ ꙗко что при доме обучаетца французскаго языка и арифметики, а другаго за малолетствомъ и недоученiемъ руссiйской грамоты в Харьковъ отецъ отправить не намерень.
Умершаго сотника Григория Степанова Иванъ	8	За недоуменiемъ писать отправить в скорости не возможно.
Меловатскаго		
Подпрапорныхъ:		
Кирилы Подолскаго Иля	13	В Харьковъ высланы.
Ивана Красовскаго Яковъ	11	
Осиновскаго		
Ротмистра и камисара Николая Астафева Григорей	7	Обучаясь славенской грамоты, ко вступлению в другия науки за недокончаниемъ руссiйскаго не можетъ [// арк. 34 зв.].
Отставнаго подпоручика Дорофея Павлинскаго: Петръ, Семень	10 5	Старшей Петръ обучаетца славенскому, но за повреждениемъ в младенчестве ему в приключившеися болезни разума, в чемъ болшою частию в забвенности бываетъ, въ обучение и славенское привести надежды никакойъ нетъ, а меншей Семень еще сло-

		весной грамоты учить не начал, а когда изучень будетъ, в Харьковъ представлень быть имеетъ.
Отставного секретаря Ивана Тимошенкова: Христофоръ, Викторъ, Гадраксъ	11 10 8	Означенные секретарь Тимошенковъ и протчие з детьми своими в Харьковъ отправлены ноября 21 числа.
Отставных прапорщиковъ:		
Дмитрия Головинского Семень	7	
Ивана Буткова Григорей	9	
Сотника Андрея Головинского Николаи	10	
Вахмистра Логина Головинского Василей	5	За малолетствомъ еще грамоты не бучаетца, и для того ево <i>отправить</i> в Харьковъ не можно, впред же по изученіи грамоты представлень будетъ [// арк. 35].
Отставного сотника Михаила Размазнина Алексей	7	Означенной же Размазнинъ упомянутого своего с[ы]на хотя и охотно отдать желателень, но какъ по ева крайнему божеству, особливо жъ и за престарелостию, и ныне едва дневное пропитание имеетъ, почему оногo и содержать в училищныхъ классахъ не можетъ, и естли-де одного сына ево в Харьковъ отвесить принуждены будутъ, то можетъ почувствовать и вящее убожество, и чрез то лишася и последняго пропитания, всеконечное понестъ разорение, о чемъ-де от него, чтобъ оногo сына ево и другаго Ивана 16 летъ положить в воисковой оклад, подано в камисарство доношение.
Бывших прапорщиковъ:		
Василия Синелникова Александръ	13	Что хотя-де упоминаемой Александръ и подлежалъ в Харьковской

		коллегиумъ к высылки ко вступлению в училищные классы, но за имѣющеюся у него повредительною главною болезнью, коими и въ образъ человека видить не можетъ, в те училища не способенъ.
Павла Подколзина: Иванъ, Максимъ	10 7	Что-де Иванъ зачал толко обучатца писать, а Максимъ и россыиской грамоты еще не изучилъ, и для того оне в другие науки за недокончаниемъ россійского не могутъ, впред же по изученіи одного и писать будущаго 771 году в сентябре м[еся]це в Харьковъ отправлены бытъ имеютъ.
Жителствующаго в войсковой слободе Старои Белои старшинского сына Парфема Синелникова Иванъ	6	Что онои Иванъ находитца в крайнеи лихорадочной болезни и за темъ в Харьковъ вестъ его никакъ не можно [// арк. 35 зв].
Урывского		
Сотников:		
Гаврилы Венецкого: Иванъ, Николаи, Орестъ, Алексей	10 7 6 5	В прошедшемъ мае м[еся]це в училищные классы <i>от</i> отца при доношеніи представлень, где нынѣ находитца. Николай обучаетца, к тому жъ и очень слабъ здоровьемъ, а Орестъ и Алексеи обучаетца жъ россійской грамоты, за чемъ и отправить их в скорости не можно, а когда совершенно обучатца, в то время и отправлены будутъ.
Петра Могилевцова: Василеи, Иванъ, Григорей	13 7 6	Василеи и Иванъ находятца для обучения россійской грамоты в городе Туле разстояниемъ от дому не меньше двусот верстъ и когда-де <i>оттоль</i> возвращены, то и в Харьковъ чрез два м[еся]ца все трое <i>отправлены</i> будутъ.

¹ *Анисимов Е.В.* Податная реформа Петра I. — Л., 1982. — 296 с.; *Троицкий С.М.* Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. — М., 1966. — С. 114–144.

² *Клименко П.* Компюти і ревізії XVIII століття // Український археографічний збірник. — 1930. — Т. 3. — С. 57–241. Останнім часом спостерігається помітне зростання публікацій полкових переписів, див.: Компюти і ревізія Миргородського полку 1723 р. / Передм., упорядк. *Г.К. Швидько.* — Дніпропетровськ, 2004. — 335 с.; Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII–XVIII ст.). — Полтава, 2007. — Т. 1: Компюти та ревізії Полтавського полку: Компюти 1649 р. Компюти 1718 р. / Упорядк., підгот. до друку, передм. В. Мокляка. — 400 с.; Полтава, 2010. — Т. 2: Компюти та ревізії Полтавського полку: Компюти 1721 р. / Упорядк., підгот. до друку, передм. В. Мокляка. — 435 с.; Полтава, 2012. — Т. 3: Компюти та ревізії Полтавського полку: Ревізія 1723 р. Ревізія 1726 р. / Упорядк., підгот. до друку, передм. В. Мокляка. — 766 с.

³ Це джерело (окрім матеріалів Острогоського полку, доля яких поки лишається невідомою) зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі — ЦДІАК України): ф. 1725, оп. 1, спр. 22, 1734 арк. (Харківський полк); ф. 1722, оп. 1, спр. 57, 1309 арк. (Ізюмський полк); ф. 380, оп. 2, спр. 7, 1658 арк. (Сумський полк); ф. 1721, оп. 1, спр. 224, 1646 арк. (Охтирський полк). Нещодавно опубліковано перепис Охтирського полку: Перепис Ахтырского слободского казачьего полка / Ред. совет: *О.С. Гнездо, А.Ю. Група, В.Л. Маслийчук, Л.М. Момот, А.Ф. Парамонов.* — Х., 2010. — 648 с.

⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. — К., 2008. — Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / Упорядники: *Л.З. Гіццова* (старший упорядник), *Л.Я. Демченко, Т.Л. Кузик, Л.М. Муравцева.* — 528 с.

⁵ *Махнова Г.П.* Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. // Український історичний журнал. — 1965. — № 2. — С. 111–112.

⁶ *Романович-Славатинский А.В.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. — СПб., 1870. — С. 115–152; *Фаузова В.И.* «Манифест о вольности» и служба дворянства в XVIII столетии. — М., 1999. — 222 с.

⁷ *Козлова А.А.* Отношение элиты российского дворянства к государственной службе в период правления Екатерины II: дис. ... канд. ист. наук. — М., 2007. — 201 с.

⁸ Докладніше див.: *Потапенко С.П.* Обліково-статистичні джерела з історії козацької старшини Слобідської України (1757–1764 рр.): дис. ... канд. іст. наук. — К., 2009. — С. 135–186.

⁹ ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 299, 477, 603, 728, 930, 1561, 1849.

¹⁰ Там само, ф. 1807, оп. 1, спр. 1148, арк. 18 зв.–19, 33 зв.–35 зв.

¹¹ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 17. — С. 135, 187; *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — Х., 1999. — С. 97.

¹² Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 588, оп. 1, спр. 113, арк. 1.

¹³ ЦДІАК України, ф. 1807, оп. 1, спр. 1148, арк. 1–2.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Надіслано при рапорті бирючанського комісара Федора Колтунова на ім'я острогоського воєводи Михайла Крюкова від 29 листопада 1770 р. (Там само, арк. 18).

¹⁶ Особистий підпис.

¹⁷ Відомість супроводжувалася рапортом острогоського воєводи Михайла Крюкова від 25 грудня 1770 р. (Там само, арк. 33).

¹⁸ Так у тексті.